

УДК 378.14

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ МАЙСТЕРНОСТІ ВИКЛАДАЧІВ ВИЩИХ ВІЙСЬКОВИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

Короткіх М. А.

Одеська військова академія, Україна, м. Одеса

Розглянуто теоретичні основи педагогічної майстерності викладачів вищих військових навчальних закладів, цільові орієнтири та головні проблеми формування їх педагогічної майстерності. Визначено особливості формування педагогічної майстерності військових викладачів. Так, внаслідок врахування особливостей формування педагогічної майстерності передбачається реалізація наступних етапів їх набуття: професіоналізм; професійна компетентність; творча діяльність; науково-дослідницька діяльність; самовдосконалення. На організаційно-діяльнісному етапі розроблена технологія самовдосконалення педагогічної майстерності викладачів. Перспективно-пошуковий етап технології передбачає інтеграційні тенденції формування педагогічної майстерності військових викладачів в системі вищої освіти сприятливого для професійного та особистісного їх розвитку.

Ключові слова: професіоналізм, творча діяльність, професійна компетентність, самовдосконалення, професійна діяльність.

Коротких М. А. Особенности формирования педагогического мастерства преподавателей высших военных учебных заведений / Одесская военная академия, Украина, Одесса

Рассмотрены теоретические основы педагогического мастерства преподавателей высших военных учебных заведений, целевые ориентиры и главные проблемы формирования их педагогического мастерства. Определены особенности формирования педагогического мастерства военных преподавателей. Так, в результате учета особенностей

формирования педагогического мастерства предполагается реализация следующих этапов их приобретения: профессионализм; профессиональная компетентность; творческая деятельность; научно-исследовательская деятельность; самосовершенствования. На организационно-деятельностного этапе разработана технология самосовершенствования педагогического мастерства преподавателей. Перспективно-поисковый этап технологии предусматривает интеграционные тенденции формирования педагогического мастерства военных преподавателей в системе высшего образования благоприятного для профессионального и личностного их развития.

Ключевые слова: профессионализм, творческая деятельность, профессиональная компетентность, самосовершенствования, профессиональная деятельность.

Korotkich M. A. Features of formation of pedagogical skills of teachers of higher military educational institutions / Odessa Military Academy, Ukraine, Odessa

The theoretical basis of pedagogical skills of teachers of higher military educational institutions, targets and main problems of formation of pedagogical skills. The features of formation of pedagogical skills of military instructors. Thus, due consideration peculiarities of formation of pedagogical skills expected implementation of the next stages of entry: professionalism; professional competence; creative activities; research activities; self improvement. At the organizational-activity stage technology developed self pedagogical skills of teachers. Promising phase retrieval technology provides integration trends forming pedagogical skills of teachers in military higher education conducive to their professional and personal development.

Key words: professionalism, creativity, professional competence, self-improvement, professional work.

Вступ. Стратегія інтеграції України до Європейського Союзу, затверджена Президентом України, обумовлює модернізацію наукової і освітньої діяльності, зокрема військової, за європейськими вимогами, впровадження європейських норм і стандартів в освіті, науці [9, с. 291]. Військово-професійна освіта ХХІ ст. має враховувати найважливіші тенденції, принципи розвитку всієї системи освіти у світі та нашої державі, призначення Збройних сил, основну мету навчання воїнів, забезпечення їх особистісного розвитку в умовах військової служби, завдання і зміст військово-дидактичного процесу, завдання загальнолюдського, національного і військового виховання [17, с. 176].

Теоретико-методологічні основи наукового розв'язання загальнодидактичних проблем навчання військовослужбовців строкової служби викладено в літературі з розвитку педагогічної науки та практики в Україні. Педагогами-науковцями (В. П. Андрущенко, М. І. Нещадим, І. П. Чистовська, В. В. Ягупов) досліджено теоретико-методологічні та методичні проблеми розвитку вищої освіти, вищої військової освіти, модернізації підготовки науково-педагогічних працівників, підвищення педагогічної майстерності викладачів вищих військових навчальних закладів. У ряді досліджень розглянуті різні сторони педагогічної праці, особистості педагога та його діяльності, зокрема вітчизняними дослідниками активно розглядаються питання педагогічної майстерності (Є. С. Барбіна, І. А. Зязюн, Н. В. Кузьміна), педагогічної творчості (В. І. Загвязинський, В. А. Кан-Калик, С. О. Сисоєва), педагогічної культури (Є. В. Бондаревська, І. С. Якиманська).

Метою статті є аналіз проблеми формування педагогічної майстерності викладачів вищих військових навчальних закладів і розгляд особливості їх формування.

Формування педагогічної майстерності викладачів вищих військових навчальних закладів реалізується протягом активної їх професійної

діяльності. У рамках нашого дослідження виділяємо наступні особливості формування педагогічної майстерності викладачів вищих військових навчальних закладів та етапи їх набуття:

Етап 1: Професіоналізм.

Етап 2: Професійна компетентність.

Етап 3: Творча діяльність.

Етап 4: Науково-дослідницька діяльність.

Етап 5: Самовдосконалення.

Розглянемо детальніше особливості формування педагогічної майстерності військових викладачів, оскільки вони характеризуються певними етапами їх формування.

Етап 1: Професіоналізм – вдосконалення військово-педагогічної діяльності, свідомої і цілеспрямованої організація навчально-виховного та науково-методичного процесів, високорозвинених фахових умінь і навичок, професійних і особистісно-індивідуальних важливих якостей, ефективних індивідуальних форм і методів діяльності, прийомів педагогічної взаємодії, індивідуального стилю діяльності, активної цілеспрямованої педагогічної діяльності з використанням педагогічних технологій, професійного педагогічного мислення.

Н. В. Гузій характеризує професіоналізм педагога як інтегральну характеристику педагога, яка передбачає володіння ним видами професійної діяльності й наявність у нього професійно важливих якостей, які забезпечують ефективне вирішення професійних педагогічних завдань щодо навчання й виховання. Згідно з її концепцією, професіоналізм педагога має відповідати таким критеріям:

– об'єктивні критерії: ефективність педагогічної діяльності (основних її видів навчальної, розвивальної, виховної, а також допоміжних – діагностичної, корекційної, консультативної, організаційно-управлінської, самоосвітньої);

- суб'єктивні критерії: стійка педагогічна спрямованість (бажання залишатися на професійній ниві), розуміння ціннісних орієнтацій професії педагога, задоволеність працею;
- процесуальні критерії: використання педагогом гуманістично спрямованих способів, технологій у своїй праці;
- результативні критерії: досягнення в педагогічній праці результатів, необхідних суспільству [2, с. 11].

На думку А. К. Маркової, професіоналізм складається з таких рівнів (від нижчих до вищих): допрофесіоналізм, професіоналізм, суперпрофесіоналізм (вищий професіоналізм), непрофесіоналізм (псевдопрофесіоналізм), післяпрофесіоналізм. Перехід від одного рівня професіоналізму до наступного відбувається у людини як послідовне оволодіння етапами. Вона виділила та описала наступні етапи: адаптація, самоактуалізація, етап вільного володіння людиною професією, вільного володіння професією в формі творчості, вільного володіння декількома професіями, етап творчого самопроектування себе як особистості професіонала [5, с. 124].

За баченням С. О. Сисоева, рівні професіоналізму викладача являють собою ступені, етапи його руху до високих показників педагогічної праці: рівень володіння професією, адаптація до неї, первинне засвоєння викладачем норм, менталітетів, необхідних прийомів, технологій; рівень педагогічної майстерності як виконання на високому рівні найкращих зразків передового педагогічного досвіду, що були накопичені у професії; володіння прийомами індивідуального підходу до студентів, методами передачі знань; здійснення особистісно орієнтованого навчання; рівень самоактуалізації педагога в професії, усвідомлення можливостей педагогічної професії для розвитку своєї особистості [12, с. 108].

Формування професіоналізму педагога в особистісному плані здійснюється, на думку Є. І. Рогова, відповідно до трьох напрямів:

– зміною всієї системи діяльності, її функцій та ієрархічної побудови, оскільки під час вироблення відповідних трудових навичок відбувається рух особистості сходами професійної майстерності, розвивається специфічна система виконання діяльності – індивідуальний стиль діяльності;

– зміною особистості суб'єкта, що виявляється як у зовнішніх проявах (моториці, мовленні, емоційності, формах спілкування), так і у формуванні елементів професійної самосвідомості та професійного світогляду;

– зміною відповідних компонентів установки суб'єкта стосовно об'єкта діяльності, що виявляється в когнітивній сфері – у рівні інформованості про нього, рівні усвідомлення його значущості; в емоційній сфері – інтересі до об'єкта, схильності до взаємодії з ним і задоволеності від цього, незважаючи на труднощі; у практичній сфері – в усвідомленні своїх реальних можливостей впливу на об'єкт [11, с. 85].

Етап 2: Професійна компетентність – набуття професіоналізму особистості, професійної компетентності, військово-професійної і педагогічної культури, військово-педагогічного мислення, компетентності передачі знань та вмінь, спостережливості, вимогливості, такту, що виявляється в культурі пізнавальної діяльності, культурі мови й мислення, культурі поведінки й спілкування, військово-педагогічної й етичної культури до своєї праці, моральної відповідальності за результати своєї професійної діяльності.

Надзвичайно важливу роль у вирішенні завдань військової освіти відіграє особистість викладача, його професійність, фаховість, здатність до розв'язання складних завдань, що пов'язані з організацією всіх складових навчально-виховного процесу. Зміна ролі викладача та характеру його праці в умовах інформаційного суспільства, що формується, змушує по-новому подивитися на проблеми розвитку особистості педагога, модернізації його професійних знань та вдосконалення методичної майстерності. Такі елементи його професійно-педагогічної культури, як постійне прагнення до

підвищення якості своєї діяльності, результативності методів навчання й виховання, роботи з самоосвіти та самовдосконалення, розглядаються сьогодні не просто як досягнення окремих педагогів, а як вимоги до їх професійної компетентності [16, с. 327].

Професійна компетентність, за С. О. Сисоєвою, – одна з провідних якостей сучасного фахівця, яка передбачає, окрім технологічної підготовки, цілу низку інших якостей, які мають позапрофесійний або надпрофесійний характер. але водночас є необхідними сьогодні кожному фахівцю. Це, перш за все, такі якості особистості як самостійність, здатність приймати відповідальні рішення, творчий підхід до будь-якої справи. уміння доводити справу до кінця і постійно вчитися. Також до таких якостей фахівця можна віднести гнучкість мислення. абстрактне, системне й експериментальне мислення, уміння вести діалог, комунікабельність, здатність до співробітництва тощо [14, с. 97].

А. К. Маркова розглядає такі види професійної компетентності: спеціальну – у межах конкретної спеціальності, володіння власне професійною діяльністю, здатністю проектувати свій подальший професійний розвиток; соціальну – у сфері спілкування і взаємодії, а також відповідальність за результати своєї діяльності; персональну – у сфері пошуку способів покращення результатів своєї роботи, підвищення ефективності праці за рахунок використання власних індивідуально-особистісних особливостей і професійно-психологічного потенціалу; поліпрофесійну як складову практично всіх видів праці; екстремальну – компетентність дій в екстремальних ситуаціях; аутокомпетентність – компетентність у галузі свого внутрішнього світу, тобто наявність адекватного уявлення про себе, свої якості, особливості, здатності, потреби, цілі, мотиви, ціннісні орієнтації [5, с. 81].

Етап 3: Творча діяльність – оволодіння комплексами творчих прийомів для розкриття викладача як талановитого й кваліфікованого фахівця

здатного досягти успіхів у професійній діяльності, сукупністю творчих здібностей та якостей, прийомами словесного впливу й риторичними навичками спілкування, елементами творчості у вирішенні різноманітних військово-педагогічних завдань.

Творча діяльність військового викладача ґрунтується на військово-педагогічній і науковій діяльності. Так, відомий український учений і педагог М. І. Пирогов вважав: «Відокремити навчальне від наукового в університеті неможна. Але наукове без навчального все-таки світить і зігріває. А навчальне без наукового, якою б не була приваблива його зовнішність, – лише блищить» [10, с. 56].

До творчої діяльності фахівця зазвичай відносять хорошу пам'ять; вміння сконцентруватися, чітко та логічно формулювати свої думки, завдання, висновки, припущення; просто думати про складні речі, розмірковувати про них у термінах, знайомих співрозмовникові; високу інтенсивність генерування ідей, ретельне їх фільтрування; вміння за відривчастими даними синтезувати загальну картину; творчу розкутість, вміння мислити легко, без забобонів; вміння критично оцінювати результати досліджень, особливо власних; широкий науковий світогляд, знайомство з науковими і практичними результатами у суміжних галузях; широкий світогляд, високу культуру [3, с. 75].

Творча діяльність військових викладачів характеризується особистісно-суб'єктивними характеристиками та високим рівнем самоактуалізації його особистості для практичної реалізації проблемної ситуації та задіяння свого професійного і творчого потенціалу. Вона характеризується раціональністю, нестандартністю, організованістю, цілеспрямованістю, практичністю оптимальної діяльності як процесу навчання і виховання курсантів, формування наукового світогляду курсантів, їх моральності, особистості

Етап 4: Науково-дослідницька діяльність – оволодіння здібностями науково-дослідницької діяльності, науковим підходом до організації

професійної діяльності, методами науково-педагогічного дослідження, навичками конструювання педагогічно-доцільних прийомів взаємодії в освітньому процесі для вибудування професійної діяльності та багатогранного й кваліфікованого виявлення та розкриття сукупностей особистісно-ділових й професійних якостей військового викладача

Науково-дослідницька діяльність потребує вміння, які слід розглядати, як здатність вловлювати складні ідеї; здійснювати аналіз ситуацій; порівнювати раніше вивчені факти; уміння передбачати наслідки; використовувати альтернативні шляхи пошуку інформації; установлювати причинно-наслідкові зв'язки; уміння інтегрувати і синтезувати інформацію; здатність до перетворень; пошук декількох варіантів рішення, вибір та обґрунтування найбільш раціонального; побудова гіпотез; аналіз та узагальнення досліджуваних фактів; уміння міркувати; уміння робити висновки; вміння оцінювати як сам процес, так і результат [1, с. 89].

Науково-дослідницька діяльність визначається науковим мисленням, для якого характерні:

- чітке формулювання мети дослідження;
- формування наукового припущення, що спирається на раніше виконані теоретичні або експериментальні дослідження, що містять у собі нові ідеї;
- розробка методики дослідження; власне дослідження відповідно до розробленої методики і плану;
- аналіз отриманих результатів; формулювання висновків [4, с. 37].

М. Маслій виокремлює три основних принципи плідної наукової діяльності:

- планомірність;
- акуратність;
- любов до творчості [6, с. 14].

С. О. Сисоєвої виокремила чотири рівні творчої педагогічної діяльності:

- *репродуктивний* – робота на основі вироблених методик, рекомендацій, досвіду тощо;
- *раціоналізаторський* – удосконалення, модернізування певних елементів існуючих методик, рекомендацій відповідно до конкретних умов;
- *конструкторський* – конструювання власних найоптимальніших варіантів розв’язання педагогічних проблем;
- *новаторський* – розв’язання проблем на принципово нових засадах, які вирізняються новизною, оригінальністю та високою результативністю [13, с. 146].

За баченням І. П. Павлова до провідних якостей особистості вченого-дослідника слід віднести наукову послідовність, міцність пізнання азів науки і прагнення йти до вершин людських знань, стриманість, послідовність, терпіння, готовність і вміння робити чорнову роботу, терпляче накопичувати факти, наукову скромність, готовність віддавати науці своє життя [7, с. 192].

Науково-дослідницька діяльність передбачає володіння методами наукового пошуку і ведення науково-дослідницької роботи, наукових досліджень, наукового аналізу та узагальнення науково-дослідними роботами викладачів, науково-педагогічний аналіз військової діяльності й узагальнення власного військово-педагогічного досвіду, керівництво науковими дослідженнями підлеглих, залучення курсантів до науково-дослідницької роботи, підготовку науково-педагогічними кадрами (керівництво кандидатськими, докторськими дисертаціями), участь у конференціях і семінарах (міжнародних, всеукраїнських, міжвузівських, регіональних, вузівських).

Етап 5: Саморозвитку – оволодіння навичками самовдосконалення професійних знань та умінь, безперервної самоосвіти на поглиблення і

підвищення рівня особистісної кваліфікації, навичками самокорекції на засвоєння знань й умінь з метою задоволення потреби у пізнанні і особистісному зростанні, досвідом на вдосконалення майстерного стилю діяльності направлено на безперервний розвиток особистості самого військового педагога і його вплив на розвиток особистості його курсантів, навичками вдосконалення стилю педагогічної діяльності військового викладача в навчально-виховному процесі вищого навчального закладу і його самореалізації.

С. О. Сисоєва наголошує на важливості саморозвитку засобами професії, свідомому посиленні своїх позитивних якостей та згладжуванні негативних, закріпленні індивідуального стилю; на педагогічній творчості як збагаченні педагогічним досвідом своєї професії за рахунок творчого внеску, внесенні авторських пропозицій, що стосуються як окремих завдань, прийомів, засобів, методів, форм організації навчального процесу, так і таких, що утворюють нові педагогічні системи [12, с. 108].

В. І. Слободчиков та Є. І. Ісаєв розглядають саморозвиток як фундаментальну здатність людини ставати і бути відмінним суб'єктом свого життя, перетворювати власну життєдіяльність в предмет практичного перетворення. Процес саморозвитку є одним із складних форм роботи внутрішнього світу людини, не тільки над перетворенням самого внутрішнього світу, але й над переробкою досвіду, встановленням своїх позицій та переконань, постановкою цілей, пошуком шляхів самовизначення [15, с. 312]

Саморозвиток індивіда, на думку Є. С. Рапацевич, є процесом збагачення діяльнісних здібностей та інших якостей особистості у процесі різних видів його доцільної діяльності, підґрунтям якого є засвоєння соціального досвіду та досягнення культури, втілених у реаліях у процес тієї чи іншої діяльності. Хід саморозвитку особистості та його результати визначаються двома чинниками:

а) здатністю індивіда навчатися і брати участь у діяльності «зі знанням справи», а саме: якістю та рівнем його освіти;

б) характером і мірою втілення соціально-культурного досвіду в реаліях, з якими має справу суб'єкт діяльності [8, с. 345].

Процес саморозвитку викладачів вищих військових навчальних закладів включає:

- самоусвідомлення до самоосвіти й самовиховання (усвідомлена спрямованість на набуття знань, накопичення позитивних умінь і навичок);

- осмислення своїх індивідуальних якостей (збагачення здібностей у процесі професійної діяльності особистості);

- самовпливу й самонавіювання (критичний аналіз помилок і шляхів їх подолання);

- самопереконавання й самосхвалення (заохочення на позитивні уміння і навички розвивальної діяльності);

- практичної діяльності до самоконтролю й самоаналізу своїх професійних характеристик (постійний контроль за діями і поведінкою).

Висновки. Таким чином, у формування педагогічної майстерності викладачів вищих військових навчальних закладів покладений процес інтеграційних тенденцій в системі вищої освіти для особистісного та професійного розвитку, він визначає здатність особистості перетворювати свою життєдіяльність в предмет практичного новоутворення пізнання та освоєння предметних галузей і підготовки до професійної діяльності.

Література:

1. Балашов В. В. Организация научно-исследовательской деятельности студентов в вузах России: [монография]: в 3-х ч. / Г. В. Лагуно, И. В. Малюгина и др. - Изд., 2-е испр. и доп. - М., 2002. - Часть первая: Основные предпосылки организации и развития научно-исследовательской деятельности студентов в вузах. - 216 с.

2. Гузій Н. В. *Сутність і зміст педагогічної творчості та майстерності: методичні рекомендації* / Гузій Н. В. - К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2007. - 24 с.
3. *Инновационные образовательные программы по психологии* / Под ред. Ю. П. Зинченко, И. А. Володарской. — М.: Изд-во МГУ, 2007. - 180 с.
4. Лісніченко Ю. М. *Підготовка майбутніх офіцерів до професійної діяльності в процесі вивчення фахових дисциплін: дис. ... кандидата пед. наук: 13.00.04* / Лісніченко Юрій Михайлович; Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького. - Хмельницький, 2015. - 167 с.
5. Маркова А. К. *Психология профессионализма* / А. К. Маркова. - М.: Международный гуманитарный фонд «Знание», 1996. - 308 с.
6. Маслій О. М. *Формування фахової компетентності майбутніх офіцерів тилу у сфері військово-економічної логістики : дис. ... кандидата пед. наук: 13.00.04* / Маслій Олег Миколайович; Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького. - Хмельницький, 2011. - 174 с.
7. Павлов И. П. *Лекции о работе больших полушарий головного мозга* / И. П. Павлов // Полное собрание сочинений. - М. - Л.: АН СССР, 1951. - Т. 4. - 451 с.
8. *Педагогика: Большая современная энциклопедия* / Сост. Е. С. Рапацевич. - Мн.: «Сов рем. Слово», 2005. - С. 513.
9. Перепелиці Г. М. *Миротворча діяльність України: кооперація з НАТО та іншими структурами європейської безпеки; під кер. Г. М. Перепелиці*. - К.: Стило, 2002. — 314 с.
10. Пирогов Н. И. *Избранные педагогические произведения* / Николай Иванович Пирогов. - М.: Педагогика, 1953. - С. 302.

11. *Рогов Е. И. Психологические проблемы формирования индивидуальности личности профессионала / Е. И. Рогов // Системное исследование индивидуальности. - Пермь, 1991. - С. 84–86.*
12. *Сисоєва С. О. Основи педагогічної творчості: Підручник. - К.: Міленіум, 2006. — С. 107–108.*
13. *Сисоєва С. О. Підготовка вчителя до формування творчої особистості учня: [монографія]/ С. О. Сисоєва. - К.: Поліграфкнига, 1996, - 406с.*
14. *Сисоєва С. О. Освіта і особистість в умовах постіндустріального світу: [монографія] / С. О. Сисоєва. — К: Поліграф книга, 1996. - 446 с.*
15. *Слободчиков В. И. Психология развития человека / В. И. Слободчиков, Е. И. Исаев. - М. : Школьная пресса, 2000. — 416 с.*
16. *Ткаченко О. Б. Сучасні вимоги до викладачів вищих навчальних закладів// Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах. Збірник наукових праць. Випуск 13. - 2010. - С. 324–332.*
17. *Чистовська І. П. Формування педагогічної компетентності майбутніх магістрів військового управління: дис...канд. пед. наук: 13.00.04. - К., 2006. - 223 с.*

References:

1. *Balashov V. V. Orghanyzacyja nauchno-ysledovateljskoj dejatel'nosti studentov v vuzakh Rossyy: [monografyja]: v 3-kh ch. / Gh. V. Laghuno, Y. V. Maljughyna y dr. — Yzd., 2-e yspr. y dop. - M., 2002. - Chastj pervaja: Osnovnye predposylky orghanyzacyy y razvytyja nauchno-ysledovateljskoj dejatel'nosti studentov v vuzakh. - 216 s.*
2. *Ghuzij N. V. Sutnistj i zmist pedagoghichnoji tvorchosti ta majsternosti: metodychni rekomendaciji / N. V. Ghuzij - K.: NPU im. M. P. Draghomanova, 2007. - 24 s.*
3. *Ynnovacyonnye obrazovatel'nye proghrammy po psykholohyy / Pod red. Ju. P. Zynchenko, Y. A. Volodarskoj. - M.: Yzd-vo MGhU, 2007. - 180 s.*

4. *Lisnichenko Ju. M. Pidghotovka majbutnikh oficeriv do profesijnoji dijalnosti v procesi vyvchennja fakhovykh dyscyplin: dys. ... kandydata ped. nauk: 13.00.04/ Lisnichenko Jurij Mykhajlovych; Nacionaljna akademija Derzhavnoji prykordonnoji sluzhby Ukrainy imeni Boghdana Khmeljnyckogho. - Khmeljnyckyj, 2015. - 167 s.*
5. *Markova A. K. Psykholohyja professyonalizma / A. K. Markova. - M.: Mezhdunarodnj ghumanytarnj fond «Znanye», 1996. — 308 s.*
6. *Maslij O. M. Formuvannja fakhovoji kompetentnosti majbutnikh oficeriv tylu u sferi vijsjkovo-ekonomichnoji lohistyky: dys. ... kandydata ped. nauk : 13.00.04 / Maslij Oleg Mykolajovych; Nacionaljna akademija Derzhavnoji prykordonnoji sluzhby Ukrainy imeni Boghdana Khmeljnyckogho. - Khmeljnyckyj, 2011.- 174 s.*
7. *Pavlov Y. P. Lekcyi o rabote bolshykh polusharyj gholovnogho mozgha / Y. P. Pavlov // Polnoe sobranie sochynenij. - M. - L.: AN SSSR, 1951. - T. 4. - 451 s.*
8. *Pedagoghyka: Bolshaja sovremennaja encyklopedyja / Sost. E. S. Rapacevych. — Mn.: «Sov rem. Slovo», 2005. — S. 513.*
9. *Perepelyci Gh. M. Myrotvorcha dijalnistj Ukrainy: kooperacija z NATO ta inshymy strukturamy jevropejskoji bezpeky; pid ker. Gh. M. Perepelyci. - K.: Stylos, 2002. - 314 s.*
10. *Pyroghov N. Y. Yzbrannye pedagoghicheskye proyzvedenija / Nykolaj Yvanovych Pyroghov. - M.: Pedagoghyka, 1953. - S. 302.*
11. *Roghov E. Y. Psykholohicheskye problemy formyrovanyja yndyvydualjnosti lychnosty professyonalu / E. Y. Roghov // Systemnoe yssledovanye yndyvydualjnosti. - Perm, 1991. - S. 84–86.*
12. *Sysojeva S. O. Osnovy pedagoghichnoji tvorhosti: Pidruchnyk. - K.: Milenium, 2006. - S. 107–108.*
13. *Sysojeva S. O. Pidghotovka vchytelja do formuvannja tvorchoji osobystosti uchnja: [monohrafija]/ S. O. Sysojeva. - K.: Polighrafknygha, 1996, - 406 s.*

14. Sysojeva S. O. *Osvita i osobystistj v umovakh postindustrialnogho svitu: [monohrafija]* / S. O. Sysojeva. - K: Polighrafknygha, 1996. - 446 s.
15. Slobodchykov V. Y. *Psykhologyja razvytyja cheloveka* / V. Y. Slobodchykov, E. Y. Ysaev. - M.: Shkoljnaja pressa, 2000. — 416 s.
16. Tkachenko O. B. *Suchasni vymoghy do vykladachiv vyshhykh navchalnykh zakladiv // Pedagoghika formuvannja tvorchoji osobystosti u vyshhij i zahaljnoosvitnij shkolakh. Zbirnyk naukovykh pracj. Vypusk 13. - 2010. - S. 324–332.*
17. Chystovsjka I. P. *Formuvannja pedagoghichnoji kompetentnosti majbutnikh maghistriv vijsjkovogho upravlinnja: dys...kand. ped. nauk: 13.00.04. - K., 2006. - 223 s.*